

A kötet, amelynek tematikáját Toltsvai Nagy Gábor munkássága inspirálta, olyan szakembereket szolgált meg, akik a saját kiindulópontjukból adekvát kérdéseket és válaszokat fogalmaznak meg a nyelv összetett működésével kapcsolatban. A kötet fontos célkitűzése az, hogy – túllépve a szűken vett nyelvtudomány határain – termékeny diskurzusba hozza a nyelv összetettségére reflektáló, különböző diszciplináris keretekben zajló kutatásokat és ezek eredményeit. Alapvető kérdése pedig az, hogy a megismerő, cselekvő ember és közössége hogyan kerül viszonyba a nyelvvel. Mindez úgy is megfogalmazható, hogy a nyelv milyen módokon válik jelentésképző, diszkurzív közegévé annak, ahogyan az emberek és közösségeik viszonyba kerülnek egymással. Egyszerűbben szólva: mire teszi képessé az embert a nyelv. A kötet így kiemelt figyelmet szentel az alábbi relációknak: nyelv és megismerés, nyelv és értelmezés, nyelv és alkotás, nyelv és jelentés, nyelv és közösség, nyelv és szöveg, nyelv és irodalom. A kötet középpontjában a magyar nyelvvel összefüggő kutatások állnak.

A Toltsvai Nagy Gábor kutatói pályáját áttekintő, Andor József által készített interjú után az alábbi szerzők tanulmányai olvashatók: Andor József, Benczes Réka, Brdar Mario és Brdar-Szabó Rita, Fehér M. István, Honti László, Imrényi András, Kertész András és Rákosi Csilla, Keszler Borbála, Kiss Jenő, Kocsány Piroska, Kulcsár Szabó Ernő, Ladányi Mária, Németh T. Enikő, Pelyvás Péter, Péntek János, Péter Mihály, Pethő József, Pléh Csaba, Simon Gábor, Svindt Veronika, Szabó Mihály Gizella, Szathmári István, Szegedy-Maszák Mihály.

A MEGISMERÉS ÉS AZ ÉRTELMEZÉS KONSTRUKCIÓI

TANULMÁNYOK
TOLCSVAI NAGY GÁBOR TISZTELETÉRE

Szerkesztette

KUGLER NÓRA – LACZKÓ KRISZTINA – TÁTRAI SZILÁRD

2990 Ft

TINTA KÖNYVKIADÓ

SEGÉDKÖNYVEK
A NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ 157.

A MEGISMERÉS ÉS AZ ÉRTELMEZÉS KONSTRUKCIÓI

TANULMÁNYOK
TOLCSVAI NAGY GÁBOR TISZTELETÉRE

Szerkesztette

KUGLER NÓRA – LACZKÓ KRISZTINA – TÁTRAI SZILÁRD

TINTA KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 2013

Sorozatszerkesztő
KISS GÁBOR

A kötet megjelenését
a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Szerkesztette
KUGLER NÓRA – LACZKÓ KRISZTINA – TÁTRAI SZILÁRD

ISSN 1419-6603
ISBN 978-615-5219-53-5

© A szerkesztők és a szerzők, 2013
© TINTA Könyvkiadó, 2013

A kiadásért felelős
a TINTA Könyvkiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Mandl Orsolya
Műszaki szerkesztő: Heiszer Erika
Borítóterv: Temesi Viola
A címlapon Maurits Cornelis Escher
Rajzoló kezek című műve látható.

TARTALOM

Tabula gratulatoria.....	7
Előszó.....	11
ANDOR JÓZSEF	
A funkcionális és kognitív szemléletű nyelvelírásról. Beszélgetés a 60 éves Tolcsvai Nagy Gábor akadémikussal	17
I. A NYELVRŐL VALÓ GONDOLKODÁS KONSTRUKCIÓI.....	37
KULCSÁR SZABÓ ERNŐ	
A szöveg észlelés és érthetőség között. A filológiai mozgáster kérdéséhez	39
FEHÉR M. ISTVÁN	
Szó, jelentés, szó szerinti jelentés – létezik-e ilyen? A <i>sensus litteralis</i> filológiai-hermeneutikai nézőpontból	48
KERTÉSZ ANDRÁS – RÁKOSI CSILLA	
Az adattípusok integrációjának tudomány-módszertani problémái az elméleti nyelvészetben.....	63
PETHŐ JÓZSEF	
Stílus és szövegtípus	75
ANDOR JÓZSEF	
Elmélkedések és vizsgálódások a szalienia körül	86
KOCSÁNY PIROSKA	
Kognitív metonímiaértelmezések és a metonímia retorikája	98
NÉMETH T. ENIKŐ	
Intenciók és nézőpontok a nyelvhasználatban	112
KISS JENŐ	
Egyetemisták a tudományos megismerés útjain. Adatok és észrevételek	127
II. A NYELVI KIFEJEZÉSEK KONSTRUÁLÁSA.....	135
PLÉH CSABA	
A társas tudás megjelenése a grammatikában.....	137
IMRÉNYI ANDRÁS	
Mire (nem) tagolódik a magyar mondat?.....	144

KESZLER BORBÁLA

Tartalomválas-tartalomadás mezo- és mikroszinten 157

SVINDT VERONIKA

A tér és az idő deiktikus kifejezésformáinak korlátozódása afáziában 168

PELYVÁS PÉTER

„Nekem most el kell menjek...” A *kell* és az angol *must* segédige konceptuális és grammatikai struktúrájáról 186

BRDAR MARIO – BRDAR-SZABÓ RITA

Kik lehettek és kik lehetnek *Kazinczyék* vagy *Karinthyék*?

A tulajdonnévi asszociatív többes -ék szerkezet értelmezésének útjai 204

HONTI LÁSZLÓ

Az uráli nyelvek léteiről és kopuláiról 224

BENCZES RÉKA

Nem csupán nyelvi játékok: az alliteráció és a rím szerepe az angol szóképzésben ... 237

LADÁNYI MÁRIA

Szavak – szövegek – kontextusok 251

III. NYELVEK, VÁLTOZATOK ÉS VÁLTOZÁSOK 265

SZABÓMIHÁLY GIZELLA

A RAJTA ÉS BENNE helyviszony néhány aspektusa a magyarban és a szlovákban 267

PÉNTEK JÁNOS

„Kacagólag ül a szája”. Igai hiperonimák a moldvai magyarban a passzív-aktív kontinuumán 280

PÉTER MIHÁLY

Az orosz helyzettől: nyelvtörés vagy nyelvmegújulás? 287

IV. AZ IRODALOMÉRTÉK KONSTRUKCIÓI 295

SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY

Az idő módozatai 297

SZATHMÁRI ISTVÁN

Hatott-e Czuczor Gergely *Szondi* című verse Arany János*Szondi két apródja* című balladája? Gondolatok Czuczor munkásságáról 314

SIMON GÁBOR

A líra interszubjektivitása. Az én mint poétikai konstrukció Ady költészetében ... 320

Szerzői betűrendes tartalomjegyzék 341

TABULA GRATULATORIA

Ajtay-Horváth Magda	Cseh Zoltán
Andor József	Csepregi Márta
Antalné Szabó Ágnes	Csontos Nóra
Aporné Kincses Kovács Éva	Csúry István
B. Fejes Katalin	Dávidházi Péter
Bakonyiné Tóth Gabriella	de Bie – Kerékjártó, Ágnes
Balásné Szalai Edit	Dér Csilla Ilona
Balázs Géza	Dobi Edit
Bálint Csanád	Domonkosi Ágnes
Bañcerowski Janusz	É. Kiss Katalin
Baranyiné Kóczi Judit	Eisemann György
Bárczi Zsófia	Eőry Vilma
Bartha Csilla	Faga-Nagy Mária
Bauko János	Parkas Tamás
Békei Gabriella	Fehér Erzsébet
Békési Imre	Fehér M. István
Bencze Lóránt	Fráter Zoltán
Benczes Réka	Fricsovszky Éva
Bengi László	Gallasy Magdolna
Benő Attila	Gerevich-Kopteff Éva
Benyovszky Krisztián	Gintli Tibor
Bibok Károly	Gósy Mária
Bitskey István	Gyáni Gábor
Bodó Csanád	H. Nagy Péter
Bóna Judit	H. Varga Márta
Borbás Gabriella Dóra	Haase Zsófia
Borhy László	Hámosi Ágnes
Boronkai Dóra	Havas Ferenc
Bozsik Gabriella	Hegedűs Attila
Brdar Mario	Hegedűs Hajnalka
Brdarné Szabó Rita	Heltainé Nagy Erzsébet
Budai László	Hoffmann István
C. Vladár Zsuzsa	Honti László
Czetter Ibolya	Horváth László (ELTE EC)
Czibere Mária	Horváth Péter
Cs. Jónás Erzsébet	Huumo, Tuomas

FEHÉR M. ISTVÁN

SZÓ, JELENTÉS, SZÓ SZERINTI JELENTÉS – LÉTEZIK-E ILYEN?

A *sensus litteralis* filológiai-hermeneutikai nézőpontból

Elemi filológiai-hermeneutikai tapasztalat: amikor annak próbálunk utánajárni, egy-egy fogalom vagy teória pontosan mit jelent, azt látjuk, hogy az illető fogalom vagy teórián különböző korokban más és más értettek. Betű szerint lehet ugyanarról szó, ám a dolog értelme vagy jelentése időről időre eltolódott, megváltozott. Ezen háttér előtt külön érdekességre tesz szert egy olyan vizsgálódás, amely éppen a betű vagy szó szerinti jelentés értelmére irányul. A dolognak némiképp utánajárva itt is azt tapasztaljuk: betű vagy szó szerinti jelentésen időről időre más és más értettek. Ez utóbbi, a „sensus litteralis” *szó szerint* maradhat ugyan azonos, értelme azonban változik. Ezek után korántsem kézenfekvő a *sensus litteralis* „beazonosítása”; korántsem kézenfekvő, hogy milyen jelentésből induljunk ki, milyen jelentését vegyük alapul. Javaslatom: induljunk ki a jelentés használatelméletének wittgensteini teóriájából. E szerint a *sensus litteralis* jelentése, az, hogy mit értünk rajta, aszerint határozható meg, hogy milyen köznyelvi vagy tudományos kontextusokban használjuk értelmesen, elfogadottan, több-kevesebb konszenzussal manapság ezt a kifejezést. Ennek rekonstruálása után válik valamely szűkebb tudományos vizsgálódás lehetővé.

A gadameri-heideggeri hermeneutika *sensus litteralis* illető álláspontja sajátos feszültség keretében jellemezhető. Ez a következő két tételben összegezhető:

1. A hermeneutika kitüntetett figyelemben részesíti a *sensus litteralis*t, és módszeresen visszanyúl hozzá.
2. Épp hermeneutikailag (a megértés és az értelmezés univerzalizására vonatkozó hermeneutikai tanok felől szemlélve) azt lehet mondani: nem létezik olyan valami, mint *sensus litteralis*.

Mi e két tétel értelme, és hogyan békíthetők össze? Hogyan lehet visszanyúlni valamihez, ami nem létezik? A dolgozatban kísérletet teszek ezen ellentmondás föloldására, de legalábbis annak rekonstrukciójára, hogyan körvonalazódik a *sensus litteralis* problémaköre a heideggeri-gadameri hermeneutika háttére előtt.

Kulcsszavak: jelentés, filológia, hermeneutika, életvilág, metafora

1. Jelen kötet kiemelt figyelmet kíván szentelni többek között nyelv és jelentés, nyelv és megismerés, nyelv és értelmezés, nyelv és közösség, nyelv és kultúra viszonyának. Hozzájárulásomban egy olyan témát próbálok meg vázlatosan körüljárni, amely első pillanatra igen behatólnak tűnik, és a szűkebben vett jelentéselmélet körébe tartozik. Ki fog derülni azonban, hogy e téma számos fontos vonatkozásban érintkezik az említett területek mindegyikével, sőt a felsoroltak számát (például filozófia és nyelvészet, filozófia és kultúratudomány összefüggéseire való utalással) talán még szaporítani is lehetne.

A címben szereplő kérdés megválaszolásának fontos előfeltétele, hogy értsük magát a kérdést; elsősorban azt, mit jelent a szó szerinti jelentés. Mindenfajta közvetlen-dogmatikus válasz a kérdésre – például igen, létezik; nem, nem létezik; bizonyos értelemben igen, más értelemben nem stb. – hallgatólagosan már eldöntötte, hallgatólagosan tudni véli, mi a szó szerinti jelentés. Egy ilyen válasz hallgatólagosan előfeltételezi, avagy magától értetődőnek veszi: tudjuk, mit jelent a kérdés, tudjuk, mit jelent a szó szerinti jelentés. Előfeltételezi, hogy tisztában vagyunk a szó szerinti jelentés *jelentésével*. Filozófusnak lenni azonban hagyományosan nem utolsósorban épp azt jelenti: rákérdezzünk a szavak, kifejezések jelentésére, értelmére, nem elégszünk meg a fogalmaknak a hétköznapi szóhasználatban tapasztalható, gyakran elmosódó, egymással szembenálló jelentéseivel, és konzisztenciára, világosságra, belátásra törekszünk. Ezt tette példászerűen már Szókratész, amikor az athéni polgárokat elkezdte a hétköznapi kifejezések értelméről kérdezni – például mi az igazságosság –, és összezavarván őket előbb-utóbb rájuk bízónyította, hogy amit érteni véltek, ami első pillantásra problémátlannak, magától értetődőnek tűnt számukra, azt valójában nem értik, az valójában nem is olyan egyszerű és magától értetődő.

Ha ezt belátjuk, akkor belátjuk azt is, hogy a „Mi a szó szerinti jelentés?” kérdés ebben az értelemben megelőzi a „Létezik-e szó szerinti jelentés?” kérdést. Tudnunk kell, mi az – mi a jelentése annak –, aminek a létére vagy nemlétére kérdezzünk rá. (Ha azt kérdezzük: „Létezik-e palicska?”, erre a kérdésre mindaddig nem tudunk válaszolni, amíg nem tudjuk, mi a palicska; egy ilyen kérdésre nem véletlenül válasz helyett rendesen visszakerdezés következik: „Mi az a palicska?”).

Ha fölteszük a „Mi a szó szerinti jelentés?” kérdést, akkor a „szó szerinti jelentés” *jelentésére* kérdezzünk rá. Ha ezt a kérdést komolyan vesszük, csakhamar súlyos nehézségeink támadnak, és úgy tűnik, apóriák kiutalanságában veszünk el.

2. Mindenekelőtt föl kell figyelnünk arra, hogy a „szó szerinti jelentés” *jelentésére* vonatkozó kérdésben a „jelentés” kétszer fordul elő. A „szó szerinti jelentés” – mondhatjuk – végül is egyfajta *jelentés*. Tehát ez utóbbit, a *jelentést* már értenünk kell. Ha nem értjük, akkor nincs hova tovább visszalépni (a „szó szerinti jelentés” *jelentésének jelentése* csöppet sem segít rajtunk, mert akkor azt sem fogjuk érteni).

Ha viszont már értjük a *jelentést*, és ilyenformán valamiképpen a „szó szerinti jelentés” is, ez utóbbit pedig a legátfogóbb és legkézenfekvőbb módon úgy értjük, mint amivel az „átvitt” vagy a „metaforikus” („átértékes”, „jelképes” stb.) jelentés áll szemben, továbbá fölteszük – amint az ugyancsak kézenfekvő –, hogy elvben minden szónak vagy nyelvi kifejezésnek lehet „szó szerinti” vagy „átvitt” jelentése, akkor a következő kérdéshez juthatunk el: a „szó szerinti jelentés” jelentése maga vajon „szó szerinti” vagy „átvitt-e”? Ha föltesztük a kérdést, mit jelent a „szó szerinti jelentés”, akkor erre ugyanis vissza lehet kérdezni: „szó szerint” vagy „átvitt” értelemben? Ezzel a válaszadást mindegyikre egy másik síkra toltuk át, azzal az eredménnyel, hogy egyfajta *regressus ad infinitum* áll elő, anélkül, hogy megtudnánk, mi a szó szerinti jelentés. Ha azt kérdezzük,

¹ Megköszönhető, hogy ezen utóbbi kérdésre a válasz – ha egyáltalán – csak úgy hangozhat: „átvitt” értelemben, mivelhogy a „szó szerinti” jelentésnek *szó szerint* aligha van jelentése; a vagy tehát a következő: a „szó szerinti” jelentésnek vagy nincs jelentése – jelentés nélküli üres *flatus vocis* – vagy van, s akkor az átvitt jelentés.

a „szó szerinti jelentés” *jelentése* „szó szerinti” vagy „átvitt”-e, akkor – amennyiben erre a kérdésre válaszolni tudunk –, már tudnunk kell, mi a szó szerinti jelentés, így kérdésünk nem igazi kérdés, hanem csupán látszatkérdés.

3. „Létezik-e szó szerinti jelentés?” – Nos, attól függ, mit értünk rajta. De mit is értünk rajta? Mondjuk meg *mi*, avagy járjunk utána történetileg? – Ha utóbbit tesszük, vizsgálódásunk már a kiindulópontban sajátos dilemma előtt találja magát. Amikor a szó szerinti jelentést, illetve – miként a hagyományban nevezték – a *sensus litteralist* kutatjuk, keressük – voltaképpen mit keressünk, mit kutatunk? A szót (a hangalakot) avagy a szó *értelmét* (az előbbi nevezhető filológiai, az utóbbi hermeneutikai súlypontú vizsgálódásnak)? Előbbi esetben a félreisiklás veszélye abban áll: korántsem biztos, hogy az azonos hangalak mögött ugyanaz a dolog rejtőzik (erre jó példa a bibliai hermeneutika vagy egzegézis, ahol a *sensus litteralis* történetére vetett pillantás nemcsak azt mutatja meg, hogy voltak visszatérően olyanok, akik előnyben részesítették, és voltak, akik nem, hanem mindenképp azt, hogy nem mindig ugyanazt értették rajta, hogy jelentése tehát korántsem volt egyszer s mindenkorra rögzített²). Utóbbi ott siklik félre, hogy az alapul vett értelmet dogmatikusan előfeltételezi. Más szóval: ha a vizsgálódás a hangalak azonosságát veszi alapul, és rá irányul, akkor azt kockáztatja, hogy teljesen heterogén vagy diszparát dolgokat állít egymás mellé, köt egymással csokorba; olyanokat, melyeknek alkalmasint vajmi kevés közük van egymáshoz, minthogy semmi más nem fűzi össze őket, mint éppen csak a hangalak véletlenszerű azonossága – értelmük lehet mégannyira eltérő. Ha viszont a vizsgálódás a *sensus litteralis* értelmére irányul, akkor valamilyen értelmet alapul kell vennie, a *sensus litteralis* valamiféle értelméből kell kiindulnia, ezt az értelmet pedig mint kiindulópontot – értelemszerűen és elháríthatatlanul – már a vizsgálódás kezdetén, még annak beindulása előtt – hallgatólagosan – előfeltételeznie *kell*. Ez az előfeltételezés viszont – éppen, mivel a vizsgálódást megelőzi, nem pedig annak folyamán jut érvényre – csakis dogmatikus (más szóval: önkényes) lehet. Itt ugyan olyan dolgokat kötnék végezettel csokorba egymással, amelyeknek azonossága, benső összefüggése biztosított; ám egyúttal eleve – hallgatólagosan – *kizárna* más olyan, a *sensus litteralis* hangalakokkal rendelkező képződményeket, amelyek értelme a kiindulás élére állított, dogmatikusan előfeltételezett értelem követelményeinek nem tesz eleget. Azonos hangalakú, ám diszparát, széteső dolgok halmazát az egyik oldalon összefüggő, egységes értelmű, ám nem feltétlenül azonos hangalakú dolgok halmazza a másikon, ahol is továbbá az egybefogás kritériuma, a vezérfonal, melyre föl vannak fűzve, éppenséggel nincs visszaigazolván – a kritérium önkényes, dogmatikus.

Ebből a dilemmából, apóriából nemigen van kiút. Mivel a nehézség filológiai-nyelvfilozófiai-hermeneutikai, ezért a gyógyszer is – ha van – csakis ilyen lehet (úgyiszlóván a kutyaharapást szóróval). Az apóriából való kimenekülés egyik lehetséges útja, ha a jelen-

² Hans W. Frei kutatásait összegezve Brevard S. Childs például arról beszél, hogy az újkor során „a *sensus litteralis* értelmezésében gyökeres változás állt be” (2001: 37) – Paul R. Noble hasonlóképpen utal arra, hogy „a reformáció utáni korban, és különösen a kritikai tudományok kezdetén megváltozott a *sensus litteralis* értelmezése” (i. m. 105) –, Frei maga pedig úgy fogalmaz, hogy a *sensus litteralis* „jóval elasztikusabb fogalom, mint gondolkánk” (i. m. 44). Childs a továbbiakban megállapítja, hogy „a szó szerinti értelem távolról sem nyilvánvaló, naiv szövegolvasat, ellenkezőleg, meghatározása igen magas fokú [...] felkészültséget igényel” (i. m. 47).

tés wittgensteini használatelméletéhez folyamodunk. Eszerint az, hogy mit értünk „szó szerinti jelentésen”, aszerint határozható meg, hogy milyen köznyelvi vagy tudományos kontextusokban használjuk több-kevesebb konszenzussal manapság ezt a kifejezést. Ha ennek utánajárunk, és különböző – magyar vagy idegen nyelvű – szótárak körében tallózunk, akkor a „szó szerinti”, „litteral”, „wörtlich”, „buchstäblich” címszavak különböző kontextusaival és jelentéseivel találkozunk. (Valamely szó *szó szerinti* jelentése eszerint a szó „közvetlen”, „hétköznapi”, „köznyelvi”, „nem átvitt”, „eredeti” – „korábbi”, illetve „valóságos”, „lényegi”, „sajátlagos”, „tulajdonképpen” –, „szokásos”, „nyilvánvaló”, „elsődleges” jelentése;³ egyfajta családi hasonlósággal jellemezhető jelentésdimenziók, melyek egymással sokoldalúan érintkeznek, egymást sokféle szempontból keresztezik, miközben eltérések és elágazások is szép számmal előfordulnak, és e bonyolult viszonyrendszernek vannak azután olyan szélső tagjai is, melyek – miként egy családon belül is előfordulhat – egymástól meglehetősen távol esnek.) Teljesen megnyugtató válaszra így sem lelünk, sőt a „szó szerinti jelentés” mellé felsorakozik még a „szó szerinti fordítás” – „értelem szerinti fordítás” további dilemmája.

Példa gyanánt válasszuk ki a *Cambridge Dictionary of American English* (2000: 506) szócikkét. Eszerint „litteral” annyit, mint: „having exactly the same meaning as the basic or original meaning of a word or expression” (pontosan ugyanazzal a jelentéssel bír, mint egy adott szó vagy kifejezés alapvető vagy eredeti jelentése); példaként szerepel: „a literal interpretation of the Bible” (‘a Biblia szó szerinti értelmezése’). A további magyarázat szerint „A literal translation of a phrase in another language gives the meaning of each separate word” (egy kifejezés más nyelvre történő szó szerinti fordítása minden egyes szó jelentését külön-külön adja meg); ebben az értelemben mondható: „Beginning students tend to translate too literally” (‘kezdő diákok hajlanak arra, hogy túlzottan szó szerint fordítsanak’). A „literally” egy másik jelentésben „[is] used for emphasizing how large or great an amount is” (‘arra használatos, hogy hangsúlyozza, milyen nagy valamilyen

³ L. például *Cambridge Dictionary of American English*. Cambridge University Press. Cambridge. 2000. 506, 317; *Webster’s New World Dictionary of the American Language*. The World Publishing Company. Cleveland–New York. 1966. 855 s. k.; *The Collins Concise Dictionary of the English Language*. 2nd ed., Collins. London–Glasgow. 1988. 661; *The Concise English Dictionary*. Revised and enlarged by A. L. Hayward and J. J. Sparkes, 4th ed. New Orchard Editions. Poole, Dorset. 1988. 683, 903; *The Advanced Learner’s Dictionary of Current English*. 2nd ed. Oxford University Press. London. 1969. 572; „Der Kleine Muret-Sanders”. *Englisch-Deutsch. Langenscheidts Großwörterbuch der englischen und deutschen Sprache*. Von H. Willmann, H. Messinger und der Langenscheidt-Redaktion. 3. Aufl. Langenscheidt. Berlin–München–Wien–Zürich–New York. 1988. 584; „Der Kleine Muret-Sanders” *Deutsch-Englisch. Langenscheidts Großwörterbuch der englischen und deutschen Sprache*. Von H. Messinger und der Langenscheidt-Redaktion. 4. Aufl. Langenscheidt. Berlin–München–Wien–Zürich–New York. 1988. 240, 28 s. k., 1178, 1210; *Duden Stilwörterbuch der deutschen Sprache. Die Verwendung der Wörter im Satz*, 5. völlig neu bearbeitete und erweiterte Auflage von Günther Drosowski unter Mitwirkung der Dudenredaktion (Der Duden in 10 Bänden, Bd. 2). Dudenverlag. Bibliographisches Institut Mannheim–Wien–Zürich. 1970, 168, 625; Gerhard Wahrig: *Deutsches Wörterbuch*. Bertelsmann Lexikon Verlag. Jubiläumsausgabe, Gütersloh/München. 1996. 304, 1183, 1405, 1446; *A magyar nyelv értelmező szótára* I. köt. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1959. 598, VI. köt. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1962. 323, 364 s. k. – Az idézett helyeket részletesebben elemezem a jelen kézirat hosszabb változatában.

menyiség'), erre példa a következő: „There were literally hundreds of pages to read in the contract” (”szó szerint oldalak százait kellett átolvasni a szerződésben”). Harmad sorban: „Literally is also used to emphasize a statement and suggest that it is surprising: I literally (= really) had no idea you and Sophie were coming” (”a „szó szerint” arra is használatos, hogy hangsúlyossá tegyen egy állítást és azt sugallja, milyen meglepő: szó szerint [= tényleg, valóban, csakugyan] fogalmam sem volt róla, hogy te és Sophie is jöttök”). A felsorolt jelentések mindegyike megtalálható a magyarban is, a legutolsó pedig azért különösen figyelemreméltó, mert – eltekintve a meglepő jellegről – sajátos valóságközeliséget, valóságűséget kíván jelezni (tényleg, valóban, azaz nem csupán közelítőleg, körülbelül, hozzávetőlegesen, nagyjából). Az alapjelentés ellentéte a „figurative”, szavak és kifejezések „átvitt” értelméről akkor beszélünk, ha „nem alapvető jelentésükben használjuk őket, hanem ama jelentésnek csupán egy részét kívánjuk érzékeltetni” („used not with their basic meaning but to suggest part of that meaning”). Ebben az értelemben állíthatók szembe egymással „literal and figurative meanings” (i. m. 317).

Lévény témánk a szó szerinti jelentés, azért is kézenfekvő az angol nyelv felől elindulnunk, mivel a „sensus literalis” és a „literal” (avagy a „literal sense”) között *szó szerint* is föltűnő a hasonlóság: míg mondjuk a közvetlenül szóba jövő két német kifejezés – „wörtlich”, „buchstäblich” – közül egyik sem rendelkezik ezzel a sajátossággal. A némethez hasonlóan a „literal” azután a magyarban is két szóval fordítható: a „szó szerint” mellett a némethez hasonlóan létezik a „betű szerint” is. Az, hogy egy angol szó két német szóval fejeződik ki, bizonyos árnyalatok kifejezésére ad alkalmat; a két német szó jelen-tésmenziói pedig jórészt fedik egymást, de nem teljesen; egyes esetekben használhatók egymás szinonimáiként, azaz mindegy, melyiket használjuk, más esetekben viszont nem.

A magyarban hasonló a helyzet: az „Itt betű szerint mégiscsak ez áll”, illetve az ennél talán valamelyest erősebb, nyomatékosabb – a „buchstäblicher Verrat”, „buchstäbliche Vernichtung”, „buchstäblich wahr” esetében azonban nem használható a „betű szerint”, ahogy a „buchstäblicher Sinn” sem fordítható „betű szerinti jelentés”-nek.

A *magyar nyelv értelmező szótára* a „betű” címszó 4. pontjában a számunkra releváns jelentésmenziói illetően a következőket írja: „(átv) Vmely szövegnek szó szerinti értelmezése, gépies alkalmazása annak valóságos mondanivalójával, igazi tartalmával, lényegével, szellemével szemben” (1959: 598).⁴ Példák: „Betű szerint a jobbágnak is volt joga”, „Csak a törvény betűjét nézi”. Érdemes itt felfigyelnünk arra, hogy az utóbbi két eset egyikében sem használhatnánk szinonima gyanánt a „szó szerint” kifejezést. „Csak a törvény szavát nézi”: ez zavaros, magyartalan, míg a „Szó szerint a jobbágnak is volt joga” furcsamód nem értelmetlen ugyan, ám amennyiben értelme van, úgy az éppen az ellenkező jelentést sugallja, mint a „betű szerint” (ténylegesen, valóságosan a jobbágnak is volt joga). Az utóbbi tekintetben nem jelentőség nélkül való, és a jelentés holisztikus, illetve kontextuális elméletét támasztja messzemenően alá – azt, hogy a szójelentések platonikus rögzítettségére vonatkozó hagyományos, szótárak sugallta teóriával szemben mennyire az élő nyelv mozgékony, szituatív kontextusa a döntő –, hogy két amúgy meglehetősen hasonló értelmű kifejezés egyes szövegösszefüggésekben egymás-

⁴ További idiomatikus-erősítő kifejezések: „egy betűt sem enged”, „egy betűt sem értett belőle”, „egy betű nem sok, annyit sem tudok róla” (i. h.).

sal éppenséggel homlokegyenest ellentétes értelmű mondatokat képes létrehozni. („Betű szerint a jobbágnak is volt joga” = betű szerint talán igen, valójában azonban nem, azaz ez a betű szerinti jog a valóságban nem érvényesült; „Szó szerint a jobbágnak is volt joga” = bármennyire meglepő is, bizony, még a jobbágnak is volt joga).

E bonyolult viszonyrendszernek, mint utaltam rá, vannak olyan szélső tagjai is, amelyek egymástól meglehetősen távol esnek. Így például a „szó szerint”-nek a „valóság” (pontos, a valóságnak megfelelő) és a „szolgai” (mechanikus, gépies) jelentései között már nemigen észlelni hasonlóságot, és a távolság az utóbbi és az erősítő, az igazságmoz-zanatot hangsúlyozó jelentésmenzió („híven az igazsághoz”, „igazából”, „valóságos”, „kendőzetlen”) között nemkülönben tetemes. Miként a „dem Wortlaut genau entsprechen” és a „wahrheitsgetreu”, „wahrheitsgemäß” sem esik minden további nélkül egybe, hiszen nagyon is különböző dolog lehet az, hogy valami a „szóhangzásnak”, avagy az „igazságnak” felel-e meg.

Ebben az utóbbi összefüggésben a „szó szerint” különböző értelemei egymásra is épülhetnek, egymást feltételezhetik. A „szó szerint” egyik jelentésének fennállása teszi ilyenkor lehetővé a „szó szerint” egy másik értelmében való fennállására vonatkozó kérdést egyáltalán. Ha például a kérdés az, valami „szó szerint” ott áll-e a szövegben, akkor az igenlő válasz teszi lehetővé azt a további kérdést: ha ott áll, akkor hogyan kell mármost érteni – például: „szó szerint” vagy nem? Ha viszont nem áll ott, akkor nyilván értelmetlen azt kérdezni: „szó szerint” vagy „átvitt” értelemben *nem* áll ott?

4. Ha a fenti előzetes megfontolások után filozófiai esettanulmány gyanánt a heideggeri–gadameri hermeneutikához fordulunk, azt látjuk, hogy az idáig említett nehézségek koncentrált formában jelennek meg. A körvonalazódó álláspont szélső pólusai a következő két tételben összegezhetők:

1. a hermeneutika kitüntetett figyelemben részesíti a „szó szerinti” jelentést, és mód-szeresen visszanyúl hozzá (pl. *uszia* 'a ház körüli javak, jószágok együttese, a bir-tok'). Ugyanakkor
2. épp hermeneutikailag (a megértés és az értelmezés univerzalizására vonatkozó her-meneutikai tanok felől szemlélve) azt lehet mondani: nem létezik valami olyan, mint „szó szerinti” jelentés (és így ennek megfelelően „átvitt” vagy „metaforikus” jelen-tés sem).

Mi e két tétel értelme, és hogyan békíthetők össze? Hogyan lehet visszanyúlni valamihez, ami nem létezik? – Nem lehetetlen kísérletet tenni ezen ellentmondás feloldására, de legalábbis a két tétel rekonstrukciójára. A feloldás kísérlete azonban vélhetően – állandó nyelvinsséggel küszködve és a nyelv határaihoz elérkezve – előbb-utóbb elhallgatáshoz vezetne.

5. Amikor azt állítjuk, a hermeneutika kitüntetett figyelemben részesíti a „szó szerinti” jelentést, és módszeresen visszanyúl hozzá, arra a hermeneutikai tevékenység szempont-jából középponti tevékenységre gondolunk, amely a klasszikus filozófiai fogalmak értel-mének visszanyerésére, értelmezésére irányul, e fogalmakat pedig szisztematikusan – a terminus kézenfekvő, hétköznapi, avagy használatelméleti értelemben – szó szerinti

jelentésükben törekszik megragadni és értelmezni. Nézzünk néhány jellegzetes példát. Az *uszia* anyyi, mint 'ház körüli javak, a birtok' (GA 18: 24, 26, 345; GA 19: 467; GA 61: 92, GA 64: 100; GW 3: 385, GW 10: 19, 40 s. k., GW 10: 19 s. k.);⁵ *idea, eidos*: 'a dolog kinézete' (GA 9: 214, GA 36/37: 156), *logosz*: 'beszéd' (SZ 32 [LI 128], GA 38: 1 s. k.);⁶ *aletheia*: 'elrejtetlenség' (SZ 219 s. k.; GA 34: 10 s. kk., 124 s. k., 139; GA 36/37: 97, 112, 175, 221 s. kk., 289; GA 45: 100 s. kk.; GA 9: 69).

Szó szerinti jelentésről ezekben az esetekben annyiban beszélhetünk, amennyiben „eredeti”, illetve „hétköznap”, „közvetlen”, „nem átvitt” jelentésekről van szó. Amikor Heidegger az *usziát*, „ház körüli javak”-kal fordítja, nem pedig például „szubsztanciá”-val, akkor *szó szerinti* (!) hétköznap, azaz a görög kultúra életvilágának hétköznapjaiban használt – „nem átvitt”, hanem „közvetlen”, sőt ha lehet, az egyik legközvetlenebb, „leg-háziasabb” – jelentéshez nyúl vissza. Heidegger nem a latin felől keres hozzáférést a görögökhöz: éppen hogy az „eredeti” vagy „korábbi” jelentést törekszik fölteni, megadni. Hasonlóképpen, amikor Heidegger a *logoszt* „beszéd”-del fordítja, akkor – mint mondja – az „alapjelentésre” (Grundbedeutung) összpontosít, a „beszéd” pedig egyúttal a *logosz* „szó szerinti fordítása” is („wörtliche Übersetzung”) (SZ 32). Heidegger persze jól tudja, hogy a *logosz* fordítása-értelmezése számára a tudományos nyelvben olyan szavak váltak használatossá és forognak hosszú idő óta közkezen, mint „Vernunft”, „Urteil”, „Begriff”, „Definition”, „Grund”, „Verhältniss”, „ratio”, „Beziehung” (SZ 32, 34 [§ 7 B]). Ezek azonban az alapjelentés későbbi módosulásai, származékai, amelyek az előbbiből érthetők csak meg. A szó szerinti jelentés volna tehát az alapjelentés.

A szó szerinti (eredeti, későbbi teoretikus magyarázatok által még el nem fedett) jelentésekhez való visszanyúlás hermeneutikai téje az, hogy az elhalványult, mára már részben értelem nélkülivé, részben triviálissá vált filozófiai alapfogalmak múltbéli értelmét a jelenben visszanyerjük, továbbá az, hogy ezek után, a rekonstrukcióból adódó szó szerinti jelentésből kiindulva, a későbbi, másodlagos, illetve „átvitt” jelentéseket ennek

⁵ Heidegger műveinek összkiadására (*Gesamtausgabe*, Vittorio Klostermann, Frankfurt/Main, 1976–től) GA rövidítéssel hivatkozom, ezt követi a kötetszám, majd kettőspont után a lapszám megjelölése: *Einführung in die Metaphysik*, Niemeyer, Tübingen, 1976, 148; *Zollikoner Seminare*, Hrsg. M. Boss, Klostermann, Frankfurt/Main, 152; „Phänomenologische Interpretationen zu Aristoteles (Anzeige der hermeneutischen Situation)”, Sajtó alá rendezte H.-U. Lessing, *Dilthey Jahrbuch für Philosophie und Geschichte der Geisteswissenschaften* 6 (1989): 237–269, itt 253 (= Heidegger: *Phänomenologische Interpretationen zu Aristoteles. Ausarbeitung für die Marburger und Göttinger Philosophische Fakultät* (1922). Hrsg. G. Neumann, Reclam, Stuttgart, 2002. 41 s. k. Vö. Gadamer: *Gesammelte Werke*, Mohr, Tübingen, 1985–1995 (a továbbiakban: GW).

⁶ SZ = *Sein und Zeit*, 15. Aufl. Niemeyer, Tübingen, 1979; LI = *Lét és idő*, Ford. Vajda Mihály – Angyalosi Gergely – Bacsó Béla – Kardos András – Orosz István, Gondolat, Budapest 1989.

⁷ Vö. Gadamer GW 3: 386. Ez a fordítás egyébként, a tudományos közvéleményben letelepedett vélekedéssel ellentétben korántsem Heidegger találmánya; hasonló fordítások a korabeli német filozófiában, sőt már korábban is közkezen forogtak. Az „Unverborgenheit”-nak és szinonimáinak a heideggerihez hasonló értelemben való használatát Christoph von Wolzogen kimutatja a kortársi német filozófiában Natorpál és Nicolai Hartmann-nál, és utal arra is, hogy már 19. századi német-görög szótarakban találkozni lehetett hasonló fordításokkal (pl. „Unverstecktheit”, „Unverhohlenheit”); lásd Ch. von Wolzogen 1988: 319 skk., 321, 335. Ugyanerre utal Gadamer is (GW 3: 386), és úgy véli, a görög eredetű az „Unverhohlenheit” [el nem titkolt, el nem palástolt mivolt] áll a legközelebb, ez a fordítás pedig már Humboldt-nál fölbukkan.

származékaiként értjük meg. A *logosz* „alapjelentésének” (Grundbedeutung) „beszéd-ként” való „szó szerinti fordítása” („wörtliche Übersetzung”) által nyílik meg például a lehetősége annak, hogy a hosszú idő óta közkezen forgó fordításokat („Vernunft”, „Urteil”, „Begriff”, „Definition” stb.) az alapjelentés későbbi módosulásaként, származékaiként értjük meg. Ez a *logosz* fordítását illető heideggeri megfontolás mármost visszatér az *alétheia* összefüggésében is.

A szó szerinység kiaknázása, előnyben részesítése Heideggernél szélesebb filozófiai perspektívába illeszkedik. Erre némileg kitérnünk azért sem mellékes, mivel az első tézis „kitüntetett figyelemben részesíti” megfogalmazása önkényességre, tetszőlegességre is utalhat, avagy pusztán csak olyasvalamire, amire alkalmasint nincs további magyarázat.

A századforduló episztemológiai-tudományelméleti klímájában Heidegger alapvető fogalmi áttörést hajtott végre, amelynek középpontjában az ember tényleges-faktuális életéhez való visszafordulás állt. Egyik középponti belátása szerint az élet minden tudomány és teória kiindulópontja és eredete, és ilyenként is kell számot adni róla. A lényeges az, hogy a tényleges életben elidőzzünk, megfelelő hozzáférést építsünk ki hozzá, és így vegyük szemügyre – nem valamifajta „tisza” szemlélettel, hanem „megégett, hermeneutikai intuícióval” (GA 56/57: 117) – a maga abszolút eredetiségében, még mielőtt a tudomány „életbe”, a tudomány „világába” lépünk át, amely a tényleges élet egyik belőle eredő és ugyanakkor mégiscsak benne megmaradó származékos módja, amelyet mint ilyen továbbá sajátos nyelv és világlátás jellemez. A pozitív feladat (a tényleges élet leírása) egy fontos negatív feladatra: a korabeli filozófiai teóriák alapvető elvi kritikájára – heideggeri szóval: destruktíójára – utal, azzal egészül ki, vele fonódik össze. Ez a negatív feladat átfogó történeti konfrontációvá terebélyesedik ama megfontolás által, amely szerint a korabeli filozófiai szemléletmódja és fogalomvilága alapiában történetileg meghatározott, így a kritika csak a forrásokhoz, az eredethez való visszatérés révén lehet termékeny. Ehhez viszont megfelelő, az eredetkhez visszanyúló, azokat láttatni képes fogalmiság szükséges. Az eredetekhez visszanyúló fogalmiság mármost előnyben részesíti a tradíció sodrában átöröklődő és nagyrészt megkopott, triviálissá vált fogalmak közvetlen, eredeti, „szó szerinti” jelentését. A heideggeri destruktóció éppenséggel a megkövesedett, megmerevedett tradíció „fellazítására”, eleve néni tételére vállalkozik, ennek pedig szerves része a „szó szerinti” jelentésekhez való visszanyúlás törekvése.

Noha Heidegger a „szó szerinti” jelentéshez való visszanyúlás *praxisát* átfogó módon műveli, e praxist – szórványos kivételektől eltekintve – kifejezetten ezekkel a szavakkal mégsem azonosítja. A praxis elméleti azonosításának elmaradása vélhetően ama fogalmi apparátus filozófiai alapjai iránti kritikai távolságtartással – ama filozófiai horizont hermeneutikai lebontására való törekvéssel – függ össze, amelybe a *sensus litteralis* fogalma tág értelemben hagyományosan illeszkedik. Mivel Heidegger e fogalmiság leépítésén fáradozik, érthető módon nem azonosítja magát ennek az elméleti alapjaival. Az a tény, hogy közben valamilyen formában mégiscsak él a *sensus litteralis* praxisával, a destruktóció vállalkozásában rejlő benső nehézségekre utal. A lebontásnak, amennyiben nem öletszerű-önkényes rombolás, valamilyen – a kifejezést óvatosan használva – „módszer” vagy eljárás szerint, valamire való tekintettel kell végbemenítenie. Amire való tekintettel a destruktóció munkájának jelentős része végbemegy, azt mármost éppen az európai metafizika és tudomány fogalomkészletének a „szó szerinti” jelentésekre való visszavezetésére irányuló törekvés jellemzi. Am azt a fogalmi hálót, melyet a nyugati metafizika szőtt a „szó szerinti” jelentés köré, Heidegger nem tudja elfogadni, sőt a legmélyebb gyanakvással szemléli.

A Heidegger által követett metodikai eljárás a „szó szerintinek” ama jelentésdimenziójában mozog, melyet egyfelől a „hétköznapi”, „szokásos”, „közvetlen”, másfelől az „eredeti”, „korábbi”, „elsődleges” – valamint a mindkettőhöz hallgatólagosan hozzákapsolt „valóságközel”, „valóságűr” – fogalmi határozatnak meg és írnak körül. Ez a jelentés hagyományos metafizikai ellentétbe kényszerül az „átvitel”, „metaforikus”, „elvon”, „ké-sőbbi”, „levezetett”, „származékos” fogalmakkal. E fogalmi ellentétpárok, megkülönböztetések hagyományos metafizikai distinkciókat írnak körül, olyanokat, amelyek a destruktív szemszögéből épp lebontandók.

A „metafora” fogalma, jegyzi meg például egy helyen Heidegger, előfeltételezi érzéki és észlelleti megkülönböztetését (az igazi jelentés a platonikus-érzéklelteti-időtlen szféra sajátja volna, míg a metaforikus-átviteli jelentés az érzékiességgel szennyezett világ része), e megkülönböztetés pedig az európai metafizika egyik alapvető sajátossága; metafora a jelzett jelentésben tehát csak a metafizikán (a Platónnal kezdetét vevő és általa meghatározott európai filozófián) belül létezik (Heidegger 1978: 88 s. k.). Hölderlint kommentálva másutt azt írja: „A metafizika foglyai maradnának, ha Hölderlin [...] 'szavak mint virágok' fordulatát [Worte wie Blumen] metaforának tartanánk” (Heidegger 1950–1959: 207; GA 53: 18). Az ember látása és hallása sohasem pusztán érzéki recepció, ezért helytelen azután „átvitelről” beszélni. Az „átvitel” görögül *metaferein*, és a tudományos nyelv az ilyen átvitelt metaforának nevezi. Ha a gondolkodást látásnak és hallásnak nevezzük, akkor erre nyomban azt mondják: ezt csupán „átvitelt, metaforikus értelemben” lehet állítani. Mert hiszen látni a szemünkkel látunk, hallani a fülünkkel hallunk. De hát valóban így van-e? Bach-fűgákat a fülünkkel hallunk? Ha már a testi szerveknél tartunk, inkább azt lehetne mondani: nem a fülünkkel, hanem a fülünkön keresztül hallunk (Heidegger 1978: 86 sk.). Az „átvitel” és a metafora fogalma egy tőről fakad – érzéki és érzéklelti megkülönböztetésén, sőt egymástól való elszakításán nyugszik. E megkülönböztetés a nyugati metafizika alapvonása; ha ez utóbbi korlátai világossá lesznek, vele együtt a „metaforáról” alkotott mértékadó elképzelés is megrendül (i. m. 88 s. k.). A metafizika érzéki – érzéklelti megkülönböztetésén nyugvó alapvető látásmódja képezi a nyelvről és a szóról adott megközelítésének az alapját (szó: érzéki hang és szellemi jelentés egy-sége), az ebben az értelemben felfogott platonista metafizika jelöli ki minden rá következő nyelvfilozófia és nyelvtudomány látókörét (vö. Heidegger 1991: 14; GA 85: 34, 54, 154; GA 36/37: 102 s. kk.).

1934/35-ös Hölderlin-előadásain Heidegger a következőket mondja: „A költő által mondottak nem összehasonlítás, mondjuk valamilyen »kép« vagy »metafora« [...] »Költői hasonlat« – mily költőietlen fogalom! [...] Mit vetünk össze mivel? Egy természetben végbemenő folyamatot egy szellemben lejátszódó élménnyel. Mit jelent itt a természet, és mit a szellem?” (GA 39: 254 s. k.). A kijelentő mondatra orientálódó, egyértelmű jelölésre, szubjektum-objektum megkülönböztetésére épülő tudományos nyelvezet és nyelvhasznat és az annak elméleti tudatosítását-igazolását szolgáló instrumentalista-konven-cionalista nyelvfelfogás alkotja a metafora és általában a költői nyelv leértékelésének a mércéjét. Az – egyértelmű jelölésen, megállapodáson nyugvó – terminológiai használat jelenik meg innen tekintve a nyelv normál formájaként, amely a nyugati gondolkodás fő sodrában uralomra jutott, és egyúttal ama nyelvideálként, amelyhez minden egyéb nyelv-használatnak igazodnia kell.

„Mit vetünk össze mivel?”, kérdi Heidegger, és ennek megfelelően, ha az *átvitelt* jelentésre gondolunk, hasonlóképpen kérdezhetjük: „Mit viszünk át hova?”, az *elvonit* jelenté-

sek esetében pedig: „Mit vonunk el, és amit elvonunk, hova vonjuk (el), hova visszük?” – Ha az *átvitelt* jelentés ily módon megrendül vagy ingataggyá válik, akkor ebből mindazon-által nem a szó szerinti jelentés „győzelme” következik; nem az, hogy ellentétükből az utóbbi kerülne ki győztesen. Hanem sokkal inkább az, hogy maga ez a fogalom pár – a szó szerinti versus átvitt jelentés fogalom párja – válik kérdésessé. Hiszen a szó szerinti jelen-tés a vizsgált kontextusban csak az *átvitelt* jelentéssel való szembeállításban nyeri el értel-mét. Ha az utóbbi szertefoszlik, nincs mivel szembeállítani, és akkor maga is a semmibe foszlik.

Véleményem szerint ez lehet az oka – legalábbis egyik oka – annak, hogy Heidegger-nél a praxis nem azonosítja magát megfelelő teóriával. Egy lebontandó, lebontásra ítélt fogalmi építmény szilánkjaiiban aligha ismerheti föl önmagát. Ugyanakkor ezzel szemben áll a destruktív gyakorlatában minduntalan vissza-visszatérő sajátosság vagy még inkább sajátos nehézség: hogy amire rákérdez, amit felfüggeszt, azt valamilyen – átértelmezett, hallgatólagos – értelemben mégiscsak felhasználja, és hogy alapijában véve így is kell tennie, ha vállalkozását egyáltalán útnak akarja indítani, ha már kezdetben nem akarja maga alól elhordani a talajt, amelyre művét – és esetünkben annak középponti részeként: a destruktív műveletét – állította.⁸

Arra a dilemmára kerestünk választ, hogy Heidegger a „szó szerinti” jelentéshez való visszanyúlás *praxisáról* átfogó módon műveli, e praxist azonban e szavakkal nemigen azo-nosítja. Mármost magyarázatkiértelünk akár plauzibilis, akár nem, fennmarad az a to-vábbi kérdés, hogy amennyiben Heidegger részéről az elméleti (vissza)igazolás, elismerés elmarad – pusztán e hiány okán, amiatt, hogy Heidegger önértelmezésén túllépünk –, vajon nem aggályos-e magának a tézisnek a megfogalmazása. Ez az aggály épp herme-neutikai nézőpontból, azaz a nyitottság és a szerzővel szembeni méltányosság hermeneu-tikai elve felől tekintve fogalmazható meg; mintha Heidegger szájába akarnánk adni valamit, amit ő nem mond.

Ez az aggály bizonyos értelemben nem hárítható el. Mivel Heidegger önértelmezése itt nem stíhet segítségünkre, így az elméleti keret, amelyet a tétel hallgatólagosan alapul vett, a jelentés használatelméletére támaszkodott, és önmagában *bizonyítatlan* maradt. Bizonyítatlannak *kell*ett is maradnia, mivel azért egyfajta – szükséges, ám sokatmondó – vétó a heideggeri szövegekből mégiscsak kiolvasható. A jelentés használatelméletére támaszkodva próbáltam a kezdeti apóriából kiutat keresni, és így fordultam a szótárak-hoz, mint amelyekben a jelenkori nyelv- és szóhasználat különböző módjai rendszerezett formában leginkább összegyűjthetők és dokumentálhatók. Csakhogy ez sem valamilyen semleges terület: a „szótár” Heideggernél is fölbukkan, mégpedig – az eleven hétközna-pi beszédre orientálódó nyelvfelfogása és a „grammatikától” való ezzel összefüggő dis-tanciálódása felől érthető módon – nem éppen dicsérő, pozitív jelzők kíséretében. A szó-tár nem más, mint úgy mond „a nyelv egyes darabkái és fecnijei alakatlan tömege” (GA 38: 23).⁹ „A nyelvet”, teszi hozzá, „nem a szótárban találjuk, még ha az egész állomány

⁸ Ez a magyarázatkiértel maga is heideggeri eredetű; Heidegger Kantra vonatkoztatva fejtí ki. Vö. GA 3: 214, 219 („weggräbt”).

⁹ „Unmasse einzelner Stücke und Fetzen der Sprache.” A szöveg így folytatódik: „Wir sagen Wörterbuch, es sind darin Wörter und nicht Worte, nichts *Gesprochenes*” (az utolsó kiemelés F. M. I.), amelyből kiviláglik, hogy számára a szó elsődlegesen kimondott, nem pedig leírt szó, azaz nyelvfelfogásában a szóbeliség élvez elsőbbséget az írásbeliséggel szemben.

ott lajstromba van is véve. Nyelv csak ott van, ahol beszélnek, ahol megtörténik, azaz emberek között” (GA 38: 24).¹⁰

A szótárakhoz fordulásra kimondott heideggeri vétó tehát, ha komolyan vesszük, a jelen értelmezést épp a maga alapjától fosztja meg. Ha e vétót nem halljuk meg, eleresztjük a fülünk mellett, akkor viszont hermeneutikai vétó alá eső értelmezési pozícióba helyezkedtünk, elérhetetlené váltunk a szöveg (igazságigénye) számára, saját értelmezési horizontunkat kényelmes, kikezdetlenül biztonságba helyeztük. A kezdeti apóriából való kilábalás, kiütközés – mint most kiderül – teljességgel ideiglenes, átmeneti volt. Újabb apóriába jutottunk, vagy még inkább: a kezdeti apória más formában újból visszatért.

Vajon Heidegger szájába akarunk-e adni valamit, amit ő nem mond: e kérdésre nehéz egyértelmű választ adni. A kérdésre valójában sem igennel, sem nemmel nem lehet válaszolni. És az is látható, miért *kell* az elméleti keretnek, amelyet a jelentés használatelméletére támaszkodva a tétel hallgatólagosan alapul vett, önmagában *bizonytalannak* maradnia. A jelen értelmezés akkor válnék végképp találatlanná, ha a heideggeri destruktó a létkérdés megválaszolásával célba ért volna. E célba érés az itt alapul vett elméleti keretet egyértelműen hamissá tenné. Hogy ez nem történt meg, hogy a fő mű befejezetlen maradt, másfelől mégsem ok arra, hogy Heidegger önértelmezésétől immár nagyvonalúan eltekintsünk. A destruktó célba nem érése a fenti elméleti keret még nem teszi igazzá. Nem hamis és nem igaz: az elméleti keret státuszaként marad így a bizonytalanság. A tételt, mely szerint Heidegger él a szó szerinti jelentésekhez való visszanyúlás praxisával, azáltal lehetne igazolni, ha rendelkezésre állna a „szó szerinti jelentés” valamilyen semleges értelme, melyet a heideggeri gondolkodás visszaigazol, vagy amelyre legalábbis az általa gyakorolt destruktó nem terjed ki, melyet nem helyez gyanú vagy vétó alá. Mivel ilyen semleges értelem nincs, így e tétel, noha nem lesz hamis, megnyugtató visszaigazolása sem lehetséges.

A *sensus literalis* Heidegger általi elméleti visszaigazolásának hiánya aggályokat vet fel; olybá tűnhet, mintha Heidegger szájába akarnánk adni valamit, amit ő nem mond. Hiszen – így lehetne most az argumentumot folytatni – nagyon is lehetséges, hogy ha a dologra közelebbről odanézünk, a dologot közelebbről – azaz fenomenológiailag – szemügyre vesszük, akkor kiderül: valójában („csakugyan”, „ténylegesen”, „igazából”, vagyis a „szó szerint” egy meghatározott értelmében) nincs is „szó szerinti” jelentés.¹¹ E lehetőség – mondhatjuk most – *valóban* fennáll, és ezt nemcsak összeszorított foggal kell be-

¹⁰ A szótárakról lásd még GA 24: 296: „A nyelv nem azonos egy szótárban található szavak összességével; amennyiben a nyelv van, úgy létezik, mint az emberi ittlét, azaz a nyelv egzisztál, és történeti.”

¹¹ Ehhez az eredményhez tulajdonképpen már a bevezető, apóriába vezető gondolatmenet során eljutottunk. Ott arról volt szó, hogy ha a „szó szerinti” jelentésre kérdezünk, arra, hogy hol keressük, akkor kutatásunk nemigen fog célhoz vezetni, a keresett nem fogjuk *sehol sem* találni – kivéve, ha *már tudjuk*, mit keresünk, ha *már tudjuk*, hozzávetőleg hol találjuk. Azaz, ha a keresendő értelmevel már valamiképpen – így vagy úgy – rendelkezünk. Ekkor azonban már csak mint valami megtaláltra fogunk – újít – rábukkanni. A „szó szerinti” jelentésre eszerint nem tudunk úgy rákérdezni, hogy teljességgel kiengedjük a kezünkből. Ha így járunk el, egyszerűen eltűnik.

ismernünk. Hiszen éppen ez az, amit a második tétel állít – és így legfőbb ideje, hogy ennek kifejtésére áttérjünk.¹²

6. E tétel fő éle a naiv pozitivistá elfogultság – elbizakodottság, magabiztosság, sőt előítélet – ellen irányul. Eszerint léteznek valamiféle – problémátlan – „szó szerinti jelentés”, amelyet minden további nélkül meg lehet adni, ki lehet mondani. Mármost hermeneutikailag szemlélve azért nem létezik olyan valami, mint *sensus literalis*, mert minden dolog valamilyen megértésben, értelmezettségben – *mint* valami – nem utolsósorban pedig valamilyen nyelviségben jut el hozzánk. Nincs tehát – csak úgy, önmagában – valamiféle problémátlan „szó szerinti jelentés”, amelyet csak úgy könnyedén meg lehet adni, ki lehetne mondani. Az értelem, a *sensus* nyelvisége, fogalmisága sohasem rögzített egyszerű s mindenkorra. Heidegger értelmező fordításait éppen az *eredeti* jelentés megőrzésének, mai nyelvi világhorizontba való átültetésének hermeneutikai erőfeszítése vezérli. A tényállást – Wittgenstein ama állításának mintájára, amely szerint „a világban nincs semmi-féle érték, s ha lenne, akkor sem volna értéke” (1922/2010: 82) – a következő formában lehet megfogalmazni: „szó szerinti jelentések” nincsenek, de ha volnának is, nem lenne jelentésük. Ezt az erős állítást némileg enyhítve a tényállást a következő vagy-vagy formájában is meg lehet fogalmazni: „szó szerinti jelentések” vagy nincsenek, vagy – van-nak ugyan, de – nincs jelentésük. Amennyiben vannak, úgy legfőképpen a visszamaradt üres hangburokkal azonosíthatjuk őket. Innen szemlélve, a „szó szerinti jelentésekre”, amennyiben mégiscsak vannak, a jelentéskiüresedés jellemző. A szószerintiséghez való ragaszkodás – történeti távlatban – jelentésvesztéssel, jelentéskiüresedéssel jár együtt – de legalábbis tetemes jelentésátalakulással.

A hermeneutikai szituáció elemzésének középponti része az értelmezést, közelebbről a szövegértelmezést, annak „objektivitását” illeti, ettől a kérdéstől pedig egyenes út vezet – a szöveg jelentésének „objektivitására”, majd a jelentés „objektivitására” vonatkozó kérdésen keresztül – a *szó szerinti* jelentés „objektivitására” vonatkozó kérdésig. Mivel az értelem- vagy jelentéskonstituálódás a hermeneutikai szituáció történetiség meghatározta optikája felől szemlélve dinamikus, folytonos alakulásban lévő folyamatként jelenik meg, így a jelentéskonstituálódás objektivitására vonatkozó kérdés értelmesen nem is igen fogalmazható meg. Főként, ha a Heidegger által az egzakt szöveginterpretációról mondtakra gondolunk, hogy tudniillik még azt megelőzően, ami a szövegben – objektív – „ott áll”, nagyon is „ott áll” – és pedig abszolút meghaladhatatlan módon – az értelmező „magától értetődő, meg nem vitatott előzetes vételekedése” mint olyan valami, ami minden értelmezéssel eleve, már mindig is adva van. A jelentéskonstituálódás objektivitására vonatkozó kérdés már mint kérdés is előfeltételnek látszik valamely történelemtől nem érintett, azaz történelem fölötti szubjektumot.

Ezen megfontolások fényében a második tétel megvilágítása a következőképpen összegezhető. Mivel a *szó szerinti* jelentés „objektivitására” vonatkozó kérdés elesik, így kénszerűen adódik a következtetés: nem létezik olyan valami, mint „szó szerinti jelentés”. Avagy – a fentebb Wittgensteinre visszanyúlva megfogalmazott paradoxon értelmé-

¹² A fentebbi magyarázatkiértelmezést lezárva így fogalmaztam: „Véleményem szerint ez lehet az oka – legalábbis egyik oka – annak, hogy Heideggernél a praxis nem azonosítja magát megfelelő teóriával.” A gondolatjelek közti rész jó okkal került betoldásra. Egy másik ok ugyanis épp a második tételben kifejtett állítás lehet.

ben – van ugyan, de nincs jelentése, avagy a jelentését nem lehet megadni. (Valóban: milyen is volna egy *szó szerinti* jelentés, amelyet nem lehet *szóban* megadni? Még az „átvitt” jelentéseket is igyekszünk szóban megadni: épp a *szó szerinti* jelentések képez-
nének kivételt?)

7. Hogyan békíthető össze ez a két tétel? Hogyan lehet visszanyúlni valamihez, ami nem létezik? – Úgy gondolom, mindkét tétel valami fontosat fogalmaz meg, és látszólagos ellentétességük ellenére nem lehetetlen összebékíteni őket.

A két tétel összebékítésére, az ellentmondás föloldására a „visszanyúl-túlnyúl” fogalompár segítségével tehetünk kísérletet. Eszerint a hermeneutika – az első tétel értelmében – szisztematikusan *visszanyúl* a „szó szerinti jelentésekhez”, itt azonban nem áll meg, hanem egyúttal – értelmező módon – *túlnyúl* rajtuk, és ezen utóbbi értelemben (a túlnyúlás lezárhatatlanságának, végtelenségének az értelmében) állítható az, hogy nincs „szó szerinti jelentés”.

Próbáljuk közelebbről szemügyre venni a dolgot. Azt mondjuk: X szó – szó szerinti – jelentése Y szó. Itt azonban, szigorúan szólva, aligha állhatunk meg, hanem tovább kell kérdeznünk. Na de mi Y szó jelentése? Hiszen mindkettő – mind X, mind Y – végül is: szó. Hogyan lehet, hogy az egyik esetében föl lehet tenni (vagy egyenesen föl *kell* tenni) a jelentésre vonatkozó kérdést, a másik esetében viszont nem? Ha Y szó megadásával esetenként úgy érezzük, az értelmezés feladata befejeződött, révbé ért, annak oka saját nyelvhasználatunk tudatlansága: mivel a szó jelentését értjük (értelmszerűen: saját életvilágunk alapján, annak fogalmi horizontja fölül), úgy érezzük, minden tiszta és világos, nincs itt helye további kérdésnek. Közelebbi szemügyre vételkor azonban a kérdés épp az: hogyan kell értelmeznünk (értenünk) Y szót ahhoz, hogy betöltsé feladatát, azaz hogy X szó – szó szerinti – jelentését megadjuk?

Miután tovább lehet kérdezni („De mit jelent Y?”), így a kérdésnek nincs vége, nem lehet lezárni. A szó szerinti jelentés pedig nagyon is valami végsőt vél megadni: X szó „szó szerinti” jelentése Y szó, és pontunk. Pozitívizitikusan valamilyen végső valósághoz vél eljutni, valamilyen végső valóságot vél „kézzelfoghatóan” megérteni.

Ha a destrukció praxisát figyeljük, azt látjuk, hogy a szó szerinti („eredeti”, „korábbi”, „közvetlen”) jelentés, amelyhez eljut, még értelmezésre szorul. Korántsem valami végső, hanem irányjelző, figyelemfelhívó (*formal anzeigend*), valamilyen irányba mutat. A *sensus litteralis* hagyományos teóriája a kérdésnek csak a filológiai oldalát látja (azt is erős pozitívista színezettel), a hermeneutikait nem. A szó szerinti jelentés – mondják – „ez és ez”, és a dolog ezzel be is van fejezve. Hermeneutikailag tekintve viszont azt kell kérdezni: Ha a szó szerinti jelentés „ez és ez”, akkor hogyan is kell az „ez és ez”-t pontosabban érteni? Az értelmezés nemhogy nem fejeződött be, de most kezdődik csak igazán. A *sensus litteralis* hagyományos, pusztán filológiai teóriája ilyenformán túl rövidre fogja pillantását, sajátos – önmaga számára rejtve maradó – magától értetődőséggel terhelt.¹³

¹³ Nézzünk némi példát. Az *uszia* szó szerint „birtok”-ot jelent. De mit jelent a „birtok”? Pontosabban: milyen vonással kell rendelkeznie – hogyan kell (már mindig is) értenünk, milyen hozzá-
férések kell részünkről fennállnia – ahhoz, hogy a későbbiekben a létező általános meghatá-
rozottságává válhassék? Nem csak úgy általában kérdeznünk ugyanis – hiszen hogy mi a birtok, azt
végső fokon ki ne tudná? „Túlnyúló” kérdésünk nem csak úgy általában, mindenfajta érdekltség
nélkül, történelemfeletti módon tevődik föl, imígyen: mit jelent a „birtok” (általában)? Hanem

Hogyan békíthető tehát össze ez a két álláspont? Úgy, hogy a „szó szerinti jelentés” ismét csak egy szóban fejeződik ki, az pedig értelmezésre szorul. Közelebbről: már min-
dig is valahogyan értett, értelmezett, ehhez pedig értelmezői műveletekkel férünk csak hozzá. Azzal, hogy a *sensus litteralis* követve, annak vezérfonalán egy *szót* megadunk, a dolog még nincs elintézve. Mert ezt a szót saját életvilágunk fölül, ama jelentésekbe
ágyazottság fölül értjük, amelyet saját életvilágunkban tölt be. Azt a *szót*, amelyre a *sen-
sus litteralis* követve első lépésben szert teszünk, így második lépésben még értelmez-
nünk, pontosítanunk, körülírunk, egyértelműsíteniünk kell, és pedig ama életvilág fölül
(hogyan másképp?), amelyben az illető közösség használta, kimondatlanul is értette, hi-
szen az illető szó számunkra, a mi életvilágunkban valami mást jelenthet. Egyértelműsít-
tenünk kell a szót azonban a saját életvilágunk fölül is (horizont-összeolvadás), hiszen a
szónak a mi életvilágunkon belül kell megszólalnia, beszédesnek lennie. Olyannak lennie,
ami – nekünk ma – mond valamit.

8. A címben fölített kérdésre adható válaszok ezek után így hangozhatnak:

1. Miután nem állapítható meg, mi a „szó szerinti jelentés” *jelentése* (nincs ugyanis
kritérium arra nézve, melyik történeti jelentését vegyük alapul), így nem jutunk el
abba a dimenzióba, amelyben válaszolni lehetne a kérdésre: létezik-e szó szerinti
jelentés?

úgy, hogy mi tette (mi tehette) a „birtokot” – némi fenomenológiai-hermeneutikai pedantériával
vagy nehézkességgel fogalmazva: a *mi birtokhoz való megértő hozzájárásunkat* – alkalmassá
arra, hogy a görög ontológiában a létező általános meghatározottságává válhassék? Heidegger
egyik szemléletes magyarázatkísérlete így hangzik: az *uszia* közvetlen, szokásos jelentése (ház,
birtok, javak) és filozófiai-terminológiai jelentése emelkedése (a létező a maga ígylétében, létének
mikénjében) között az létesít kapcsolatot, hogy a ház körüli javak *valahogyan, valamiként* (mint
valami) vannak, és pedig úgy, hogy rendelkezésemre állnak, naponta használhatom őket, számom-
ra vannak ott, még akkor is, ha éppen nem használom, haponap parlogom heverni őket. A „mi-
ként”-nek ezt az *uszia* szokásos, hétköznapi jelentésében benne rejlő mozzanatát erősíti fel, és
teszi tematikussá mármint a szó terminológiai használatát. A szokásos, hétköznapi jelentés, hang-
súlyozza Heidegger, vezérfonalként szolgál a terminológiai jelentés számára. Ez a – mint Heideg-
ger mondja – *elsődleges* [primär] értelem még a terminológiai (azaz „átvitt”, „elvont”) jelentésben
is benne cseng [mitschwingt] (GA 18: 27). A lét mint állandó jelenlét, rendelkezésre állás (Anwe-
senheit) a görögök számára nem az égből pottyant le. Abból a (megélt-megértett-értelmezett)
fenomenológiai-hermeneutikai tapasztalatból származott, hogy (illetve ahogy) a ház körüli javak
rendelkezésemre állnak, tartósan ott vannak, és pedig függetlenül attól, épp használom-e őket,
vagy sem. – Lásd hasonlóképpen a műalkotás-tanulmányban: GA 5: 38 (a „wörtlichere Übersetz-
ung” nem pusztán menekülés, ezzel a „szó szerinti” fordítással a dolog még koránt sincs elintéz-
ve), nem utolsósorban pedig a fő mű bevezetésének egy fontos helyén, ahol Heidegger azt írja: ha
azt mondjuk, a *logos* alapjelentése a beszéd, akkor ez a „szó szerinti fordítás” csak akkor nyeri el
a maga teljes értelmét, ha közelebbről meghatározzuk – vagyis a dolog láttatására irányuló feno-
menológiai-hermeneutikai értelmezés tárgyává tesszük –, mit jelent itt a beszéd („Wenn wir sagen,
die Grundbedeutung von *logos* ist Rede, dann wird diese wörtliche Übersetzung erst vollgültig
aus der Bestimmung dessen, was Rede selbst besagt”) [SZ 32 = § 7. B]; jelen magyarázat maga sem
lek szerinti fordítás – ezért nem áll idézőjelek között –, hanem inkább – elsősorban a gondolajé-
lek közti részben – „túlnyúló” értelmezés, elsősorban pedig annak kibontása, ami az egyszerű
„Bestimmung”-ban „benne cseng”).

2. Igen, létezik szó szerinti jelentés, de nem lehet megadni (*szóban*); „megadása” befejezhetetlen, lezáráhatatlan aktus, előbb-utóbb elhallgatáshoz vezet. A szó szerinti jelentés voltaképpen „szótlán”. – Ugyanez (avagy hozzátvetőleg ugyanez) a tényállás kifejezhető így is:
3. Nem, nem létezik szó szerinti jelentés, *mivel* hogy nem lehet megadni. Egy szó szerinti jelentés, amelynek nincs szava, amelyre nincs szó, önmagát mint jelentést számlolja föl.
9. A nehézségeket, melyek a „szó szerinti” jelentés körében végzett vizsgálódások során adódtak, végső fokon a jelentést illető nehézségekre is vissza lehet vezetni.
A szó szerinti jelentés, ahogy fentebb mondtuk, egyfajta jelentés. Mi a „jelentés”? Ezt azért nem lehet megadni, mivel bármelyik meghatározás jelentéssel bíró szavakból állhat csupán. Nem tudunk a jelentések birodalma mögé kerülni avagy magunkat fölébe helyezni, hogy kívülről vagy fölülről, egyfajta jelentésüres térből rápillantva, megmondjuk: mi a jelentés.
A szavak, melyekkel megmondanánk, mi a jelentés, vagy rendelkeznek jelentéssel, vagy nem. Előbbi esetben előfeltételezik, de nem mondják meg, mi a jelentés. Utóbbi esetben jelentésnélküliek, és így értelmetlenek.
Ám az is lehet talán, hogy megmondják, mi a jelentés. E mondást azonban mi – lévén jelentés nélküli – nem értenénk.

Irodalom

- A magyar nyelv értelmező szótára I. 1959. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Cambridge Dictionary of American English 2000. Cambridge University Press. Cambridge.
- Childs, Brevard S. 2001. A Biblia szó szerinti értelmezése régen és ma. In *A sensus literalis hermeneutikai kérdései. Hermeneutikai Füzetek* 25. Hermeneutikai Kutatóközpont. 37.
- Frei, Hans W. 2001. A bibliai elbeszélések „literális értelmezése” a keresztény tradícióban: Feszíthető még vagy elpattan? In *A sensus literalis hermeneutikai kérdései. Hermeneutikai Füzetek* 25. Hermeneutikai Kutatóközpont. 44.
- Heidegger, Martin 1950–1959. *Unterwegs zur Sprache*. Neske. Pfullingen.
- Heidegger, Martin 1978. *Der Satz vom Grund*. 5. Aufl. Neske. Pfullingen.
- Heidegger, Martin 1991. Das Wort. Die Bedeutung der Wörter. In D. Papenfuß – O. Pöggeler (Hrsg.): *Zur philosophischen Aktualität Heideggers. Symposium der Alexandervon Humboldt-Stiftung vom 24.–28. April 1989 in Bonn – Bad Godesberg*. Band 3. *Im Spiegel der Welt: Sprache, Übersetzung, Auseinandersetzung*. Klostermann. Frankfurt/Main. 13–16.
- Noble, Paul R. 2001. *A sensus literalis*: Jowett, Childs és Barr. In *A sensus literalis hermeneutikai kérdései. Hermeneutikai Füzetek* 25. Hermeneutikai Kutatóközpont. 105.
- Wittgenstein, Ludwig 1922/2010. *Tractatus logico-philosophicus*. C. K. Ogden. MA. Cambridge (*Werkausgabe*, Bd 1).
- Wolzogen, Charlotte von 1988. „Es gibt”: Heidegger und Natoerps „Praktische Philosophie”. In A. Gethmann-Siefert – O. Pöggeler (Hrsg.): *Heidegger und die praktische Philosophie*. Suhrkamp. Frankfurt/Main.